

Biz Toplumun İyi Gördüğü Şeye Ahlak Demiyoruz

Müslümanlar'ın hayatlarına ve birbirleriyle ilişkilerine baktığımızda 'mümin ahlakı' konusuna yoğunlaşılması gerektiği hissi uyanıyor.

Şöyle konular üzerinde duralım isterseniz: Ahlak müminin nesi olur? İnsanlar genelde fıkhî hükümleri önemserler çünkü fıkhî hükümler düzenler hayatımızı. Fıkıhla ahlak arasında bir bağ var mı? 'Mümin ahlakı' kavramlaştırması ne kadar mümkündür?

Ahlakın, müminin nesi olduğu sorusunun, bizzat müminin kendisi olduğundan başka cevabı yoktur. Ahlak zaten mümin demektir çünkü ahlak dahi vahiy kaynaklıdır. Yani Allah ve Peygamberi'nin istediği şekildedir ahlak. Hâlbuki müminlerin dışındaki topluluklarda 'ahlak', toplumun iyi gördüğü şeylerin adıdır.

Toplum yüz sene önce bir şeyi ayıp, bugün ise nezaket ve medeniyet olarak görüyorsa toplumda ahlak bu anlama gelir. Ama Müslüman için iki yüz sene önce ahlak olan bugün de öyledir, bin sene önce de öyleydi.

Bugün herhangi bir çocuğun babasından önce yemeğe başlaması, annesinden önce sofraya oturması, anasından su istemesi ayıp değildir. Ama yüz sene önceki büyükler bunu büyük ayıp kabul ediyorlardı. Mümin için ise bu yoktur. Bundan beş bin sene sonra da anadan su istemek mümin için ayıp olacaktır, çünkü Peygamber aleyhisselam bu kuralı koyup gitmiştir. Vahyin serbest bıraktığı bir iki boşluk dışında ahlak, bizim için Allah'ın ve Peygamber aleyhisselamın istediği şeylerin adıdır.

Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz'in yüce bir ahlak üzere gönderildiği, Allah Teâlâ tarafından da buyruluyor. Peygamber'imizle bütünleşmiş bir vakıadan bahsediyoruz, 'ahlak' dediğimizde. Farz, vacip, sünnet gibi fıkhî hükümlerle ahlak arasındaki ilgi ne oluyor?

İnsanın başka insanlarla ilişkisindeki seviyeye ahlak diyoruz, değil mi? Mesela sağ omzuna yaslanarak yatmak bir ahlak değildir. Müslüman'ın sağ elle su içmesi, üç nefeste içmesi değildir ahlak. Ahlak, benim size su veriş tarzımdır, sizin yatarken bana ayağınızı uzatıp uzatmamanızla ilgilidir. Yani ahlak, başka insanların benden etkileneceği ortamlarda ortaya çıkar. Bunun fıkıhla ilişkisinde farz olan boyut var, vacip var, sünnet var; mekruh var, haram var.

En basitini konuşalım: Bir Müslüman, ağzı kokarken camiye ya da toplantıya gelebilir mi? Peygamber aleyhisselam, sarımsak yiyenin camiye gelmemesi gerektiğini buyuruyor; bu bir ahlak kuralıdır. Farz-vacip olan camiye gelmeyi, ağız kokusu durumunda düşürüyor ve "gelme" diyor. Bir ahkaksızlık çeşidi de sözlü tacizdir. Gıybet en büyük haramlardan biri.

Ama gıybetin 'muhabbet' adını aldığı bir çağda yaşadığımız için, gıybet de ahlak konuları içine girmiyor bizce. Ahlak, insanın bütün ilişkilerini ihtiva ediyor.

El-Edebu'l-Müfred isimli bir kitabı vardır İmam Buharî'nin, "anne-baba hakkı"yla başlar. Bir Müslüman'ın bütün ilişkilerini içeriyor çünkü ahlak. Deniliyor ya, ahlakı olmayanın dini de yok, diye. Neden? Çünkü ahlak, bir kısmı haram olan işlerle bir başka kısmı farz olanlarla ilgili bir şeydir.

Mesela müminin, anne-babasına karşı saygısı ve onların önünde kendini çocuk olarak görebilmesi ahlaktır. Kur'an'ımıza göre, Allah'ın hakkından sonra gelen haklardır bunlar çünkü. Evet, ahlak; imanın yedinci ve İslam'ın altıncı şartı değil ama o şartların toplamının çatısıdır.

Çok önemli; hem imanın hem İslam'ın şartlarını ihtiva ediyor ahlak.

İmanın bulunduğu blok, ahlak blokudur. Ahlaksız bir mümin düşünmüyor ki imanın şartlarından biri olsun. Mesela şöyle denebilir mi: İneklerin namaz borcu var mı? Böyle bir şey konuşulamaz çünkü İslam, insan dinidir. Ahlak da imanın şartlarından biri değildir çünkü zaten ahlaksızın Müslümanlığı olmaz. Çünkü Peygamber aleyhisselam, bir ahlak abidesidir ve böyle bir Peygamber'e ahlakı zayıf insanın ne kadar tâbi olduğu sıkıntılıdır.

Enteresandır, biz ahlakı aile içi ilişkilerimizde çok önemsemiyoruz. Ama misafir gelince hepimiz Osmanlı efendisi oluyoruz. Efendimiz aleyhisselam, ümmetinin en hayırlılarını tarif ederken, "ailesine en hayırlı olanlardır" buyuruyor. Demek ki ahlak, toplumdan önce ailede hissettirilmeli.

Ahlaksız mümin olmaz, dediniz. Müminlerin hayatına baktığımızda araya bir mesafenin girdiğini görüyoruz; müminle ahlakın arasına. Nasıl bir şey bu? Orada ne oluyor ki imanla ahlak arasında, mümin kişiliği açısından mesafeler oluşuyor?

Ahlaksız mümin olmaz, sözü kadar bir söz de önemlidir: Ahlak hatası olmayan mümin de olmaz. Çünkü insandır ve insan dahi bir gün namazını kazaya bıraktığı olabilir de ahlakta niye olmasın. Ama namazın kazası olduğu gibi ahlakın da özü vardır. Dolayısıyla sıfır hatalı ahlakı olan bir mümini tasavvur etmenin gereği yok. Bu melek ya da masum bir Peygamber olurdu.

Hatasız bir mümin olmaz, evet; ama hataları iyiliklerinden çok bir mümin de olmamalı ahlak konusunda.

Burada bir denge kurabiliriz: Ahlakı önemsemeyen bir mümin olabilir mi? Olamaz. Sıfır hatalı ahlakı olabilir mi müminin? Bu da olamaz.

En basit örneğiyle, arkadaşlarının yanında esneyip onların temposunu düşürebilir bir insan, ağzından eğri bir cümle kaçabilir; insanız biz. İnsanın olduğu yerde de kemal iddiası olmaz. Peki ne gerekiyor: Ahlaklı tavırlarımızın ahlaksız denebilecek olanlardan fazla olması gerekiyor. Dahası, ahlaksızlığı perçinlememek gerekiyor. Bir çocuk yaramazlık yapabilir; hiçbir çocuk yaramazlık yaptığı için ebeveyni tarafından evlatlıktan atılmaz. Ama çocuk haftada bir gün yaramazlık yapar.

Ahlak için de ideal davranmak gerekiyor. Bilhassa ebeveyn için çocuğun ahlakı, eşler için birbirlerinin ahlakı, eğitimciler açısından ahlak, sosyal hizmetler yapmak için bir araya gelmiş insanlar açısından ahlak... bunlar çok önemli bir kural olan ahlakı esas alacaklar elbette ama ahlaksızlık sıfır olacak diye bir şey yok. On dakika sonra 'affedin hatamı' diyen birisi, hata etmemiş gibi kabul edilmelidir.

Az önce ifade ettiniz: Günümüzde ahlak dediğimiz zaman toplum normları anlaşılıyor. Acaba müminlerin de bu zihniyete yönelmesiyle o tarz normlar girmiş olabilir mi 'mümin ahlakı' içine?

En basit örneğini içeriden verebiliriz bunun. Efendimiz aleyhisselam ne buyuruyor: "Dini ve ahlakını beğendiğiniz biri, sizin kızınızı istemek için geldiğinde verin." Peygamber aleyhisselamın kız vermede referansı din ve ahlak. Nerde şimdi bu iki şey? Kızı olan kızı, oğlu olan oğlu ve aracılık yapan da aracılığı için sorabilir.

Yirmi yaşındaki bir delikanlının yirmi yıllık ahlak referansı, bir kızı alabilmesi için yeterli mi? Efendimiz aleyhisselamın ahlakın referansına verdiği değere bakalım ve bir de bizimkine bakalım. Yani Efendimiz, 'din ve ahlak' derken, dinde; Allah'a iman, Peygamber'e iman, ahirete iman ve namazı... saymış oluyor, sonra da bunlara eş değer bir ahlaktan söz etmiş oluyor. Mümin toplumda ahlak budur.

Tabii, herkesin ortak bir de mazereti var: Ahlakı sabit mi onun? Yani bizim evimize gelirken nazik giyinmiştir, nazik konuşuyordur denilir. Elbette bu kastedilmiyor 'ahlak' ile. Son on senesi belli bu kişinin; dayısı-amcası elbette biliyor ahlakını.

Ama ahlak, "kendine iyi bak" demek midir? Bir dünyevîleşmenin eşiğindeyiz ve dünya da ahlakımıza yeni değerler katıyor. Üst-baş düzgünlüğü ya da diplomatik-politik sözler kullanılması ahlakını gösteriyor zannediliyor. Yaşadığımız çağda dizi-filmlerden okul kitaplarına kadar her şey bizi etki altında bırakmıştır. Mesela çok calib-i dikkattir; efendi bir insana "Osmanlı beyefendisi" deriz. Yani bizim toplumumuzda yeri o kadar yok ki, geçmişte kalmış, müzelik biri... Nazik bir genci ifade ederken de "kız gibi" diyoruz; sanki delikanlılığına yakışmıyor nazik olmak gibi.

Ahlaklılık, nezaket ve Peygamber terbiyesi sahibi olmak cinsiyet değiştirmek gibi görülüyor. Bu bir düşüklük ve bakış yanlış. Evet, şahsiyeti hepten bozulmuş birininki zaten ahlak değildir ama nazik bir gence "kız gibi" değil, "Peygamber ahlakı gibi" demek gerekiyor.

Peki, bir çerçeveyi müminin önüne koyup 'işte bunu hayatına taşı' diyebiliyor muyuz?

Şöyle açalım:

Ahlak, yalan söylememektir. En büyük ahlak kuralıdır bu zaten. Efendimiz sallallahu aleyhi ve selleme, "Mümin zina eder mi kumar oynar mı..." sorulduğunda, insandır yapar ama sonra tövbe eder, cevabını veriyor. Peki, yalan konuşur mu? Bu soruyu duyunca doğruluyor ve "Onu yapmaz onu yapmaz!" buyuruyor. Yalan en büyük ahlaqsızlık.

Mesela, orucun ne kadar değerli olduğunu burada anlatacak hâlimiz yok, oruç İslam demek. Efendimiz, İslam'ın en büyük beş ibadetinden biri olan oruçla ilgili ne buyuruyor: "Ramazan günü oruçlu olduğu hâlde yalan konuşan birinin açlığına Allah'ın ihtiyacı yoktur." Yani yalan konuşan bir adamsan orucun yok. Biz, "Ahlak müminin neresinde?" diye sordüğümüzde orucun nerede durduğuna göre cevaplamalıyız bunu. Oruç fantezi bir noktadaysa ahlak da fantezidir.

İslam'ın altıncı-yedinci şartı olarak sayılmıyor ahlak; çünkü zaten ahlaklı insanların yaşayabileceği ön kabulü üzerine kuruludur Müslümanlık.

İslam'ın şartlarını, Âmentü'yü, Kur'an'ı ve Resûlullah Efendimiz'i içselleştirip hayatımıza taşıdığımızda zaten ortaya bir mümin ahlakı çıkıyor yani.

Biz ayranımızı yıkanmış bardağa koyduğumuz gibi İslam da ahlaklı insanların dini zaten. İslam, ahlaqsızda kendine yer bulamıyor.

Bir 'bünye' meselesi var mı hocam? Yani biz İslam'ı giydiğimizde mi ahlaka ulaşıyoruz yoksa bünye-yaratılış itibarıyla mi?

Fitraten. Biz doğal doğuyoruz. Bu doğallığı çevre yıpratıyor. İslam, yıpranmış düzeltip orijinale çeviriyor. Efendimiz aleyhisselam, "Her çocuk fitrat üzere yaratılır" buyuruyor. En basit misal: Çocuklar yalan söylemeyi beceremiyorlar ve yalan söyleyen babalarına inanıyorlar; çünkü fitratlarında yalan yok. Sonraları babasından da uzman olabiliyor yalancılıkta. Neden? Çünkü eğitimini yalan üzerine görmüş oluyor.

Her hâlükârda ahlak, bizim için dindir. Ahlak nerede durursa din de orada duruyor demektir.

Peki, bir insan namaz eğitimi aldığında, namazı öğrendiğinde ahlaklı da olur mu?

Namaz, ahlakı öğretmeyebilir. Üstelik şeytan, çok iyi namaz kılan birine ‘cici yalanlar’ da söyletebilir. Şahsî kanaatim odur ki ahlakın bir bilim olarak öğretilmesi yanlıştır, ahlak kitabı olmaz. Çünkü ahlak, kitaplaştırıldığında karşı tez üretir.

O zaman insan nasıl ahlaklı olur?

Mümin, eğer ahlaklı olacaksa Riyazu’s-Salihin okuyacak. Direkt Peygamber’den alacak. Maddeleştirilmiş ahlak, felsefeye dönüyor.

Mesela Buharî-Müslim hadisi: “Müminin müminde altı hakkı vardır...” Şerhlerini de öğrenmek kaydıyla küçüklükten itibaren bu hadis bana ezberletildiğinde, bu altı esası çiğneyemeyeceğim demektir –mümin olarak kaldığım sürece. Ama beni sözgelimi ‘yardımlaşma’ diye bir şey üzerinden eğittiğiniz zaman, Afrika’daki yardımı yardım görürüm, burada burnumun dibindeki muhtaç için yardım görmem.

Hâlbuki ‘müminin mümindeki hakkı’ diye bir kavram, daha köklü ve daha insan merkezli-ruhlu.

Bu sebeple bol bol hadis-i şerif ezberletilmesini tavsiye ediyorum ben –ki Riyazu’s-Salihin böyle hadislerin en güzel derlemesidir. 1800 hadis var. 500’e rahatlıkla düşürülebilir. Bu 500 hadisle yola çıkan ve ayağa kalkan bir mümin, Enes ibni Malik gibi yürür.

Biraz da müşahhas alanlara yönelelim istiyorum hocam: İsterseniz aile hayatından başlayalım; büyüklere, çocuğa yönelik ve belki de öncelikle eşlerin birbirine olan ahlakî hassasiyeti nasıl olmalı?

Ölçümüzü hatırlayalım: Ahlak, müminin dinidir ve mümin nerede bulunuyorsa ahlakıyla bulunmalıdır. Bunun sonucu da şudur: Hayatımın yüzde ne kadarında evde, camide, iş yerinde bulunuyorsam ahlakımın aynı yüzdesi de oralarda bulunacak demektir. Mesela bir insan, ortalama hayat şartlarında ömrünün %50-60 civarını evinde geçiriyor. Dolayısıyla Müslüman’ın ahlakının en az %50-60’ı, evdeki sonuçlardan alınmalıdır.

Camide yapılmış bir ‘ahlak anketi’nde benim %5’lik maddem doldurulabilir. Camide, saf arkadaşlarımın bana verdiği ahlak puanı %5’in üzerine çıkamaz. Çünkü cami, hayatımızda o yüzdede bir pay sahibidir.

Bir insanın ahlakını sadece camide sormak yetmiyor yani...

Aldatıcı sonuç almış oluruz. Zaten bu tespiti Hazreti Ömer yapmış; “Milletin camide eğilip kalktığına aldanmayın, ticaretine bakın” diyor.

Bir insanın ahlakına dair raporun en az %50’sini evinden alacağız. Anne-babaya karşı, yaşı kaç olursa olsun ahlak ne durumda mesela; bu çok önemli.

Evinde ahlakı zayıf olan mümin, camide o farkı kapatamaz. Çünkü cami zaten, Allah’a karşı görevimizi yaptığımız bir yerdir, insanla ilişki azdır. Ahlak, insanın insana karşı ilişkisidir.

Peki bu %50’yi evde nasıl kapatacağız hocam?

Evlerdeki en büyük sorun, eşler arasındaki sorundur. Artık toplumumuzda büyükanne-büyükbabasız evler var.

Medine-i Münevvere’de, bakıyoruz ki ev konusu mescitte çok konuşuluyor; kadınlar gelip eşlerini şikâyet ediyorlar, Ömer gelip kadınları şikâyet ediyor... ve Peygamber aleyhisselam kalkıyor, “bakın” buyuruyor, “kadınlar bana şikâyetinde bulunuyorlar, kıyamet günü bana en yakın olanınız ahlakı en iyi olanınızdır. Ahlakı en iyi olanlar da eşlerine iyi davrananlardır.” Bu söz nerede söyleniyor: Sabah

namazı kılınan mescitte. Bir kere caminin evi dolduramadığını ama evin camiye doldurabildiğini belgeliyor bu hadis.

Kur'an'ımız, "maruf hayat yaşayın evde" buyuruyor. Maruf kelimesi; normlara uygun, iyi ve güzel anlamında. Maruf deniyor ama madde madde saymıyor Kur'an; çünkü yüzyıllara göre değişecek bir şey bu. Fukahanın çok enteresan tarifleri var. Mesela denir ki, zengin bir delikanlı-kızla evlendiysen onun marufunu-normlarını oluşturmalısın.

Kur'an'ın müfessiri ve Efendimiz'in amca oğlu İbni Abbas radiyallahu anh, enteresan bir olay yaşamış. Bir gün evine dönerken yerde su birikintisi görüyor ve eğilip ona bakarak saçını-sakalını düzeltiyor. Yanındakiler de "Koskoca Kur'an müfessiri..." yollu düşünmüşler. Zaten yaşlanmışsın, saç-baş tarasan ne olur... gibi. Ama bununla beraber, bir anlam vermeye ve bir şey çıkarmaya da çalışıyorlar hareketinden.

İbni Abbas diyor ki: "Allah buyuruyor: Ne bekliyorsanız onlardan, onu verin. Ben eve gidiyorum ve hanımı bakımlı görmek istiyorum, ona o şekilde hazırlanmam gerekir." İşte mümin ahlakı.

Şimdi bu örneği tutup biz, eşin kuaföre gitsin sen de berbere git, diye anlıyorsak yazık; İslam'dan pek bir şey anlamıyoruz demektir. Bana hanımımın bağırmasını istemiyorum, demek ki ben de bağırmayacağım. Hanımımın saç-başı düzgün olsun istiyorum, demek ki ben de öyle olacağım. **Senin hanımından bir şeyler isteme hakkının olduğu ama onun senden istemesinin mümkün olmadığı bir durum, ahlaksızlıktır. Evlerimizin en büyük sorunu da budur zaten: Erkek, hanımına yukarıdan bakma hakkı görüyor ama kendisinin de bir 'hanım' gibi davranması gerektiğini düşünemiyorsa eğer, İbni Abbas'ı eğiten Kur'an o insanı eğitememiş demektir.**

Peki hanımlar bu noktada nasıl bir hassasiyet sahibi olmalılar?

Aslında biz bunu İbni Abbas'tan örnek verdik ama müminin erkeği-kadını yok ki, herkes Allah'ın kulu. "Sağlığımıza dikkat edelim, aman hanımlar ince giyinmesin kışta" derken bu, erkekler ince giyinsin anlamına mı geliyor? Zafiyet böyle başlıyor zaten. Eğer Allah, Kur'an'ında; Resûlullah da hadislerinde konuşuyorsa bana konuşuyor; böyle düşünmek lazım. Mümin ahlakımızı kadına-erkeğe göre tasnif etmeyeceğiz; 'bana göre' olacak.

Aile konusunda zannediyorum çok destek olmuş olacağız, bilhassa yeni evlilere ve toparlanmak isteyen herkese. Diyelim ki Ayşe hanımı evlendirdik, Ahmet efendi diye de bir eşi var. Nikâh akdi kıydık, Allah'ın emri ve Peygamber'in sünnetiyle karı-koca oldular. Allah'ın adı ve Peygamber'in sünnetiyle kıyılmış bir nikâhtan sonra bunların adı 'aile' oldu.

Kadının kocasına, erkeğin hanımına sorumlulukları diyoruz; işte sıkıntı burada başlıyor. Allah'ın adıyla kurulmuş bir yuvada, Ahmet'in karısına karşı sorumluluğu niye olsun ki? Yuvanın sahibi Allah! Sen erkekliğini, o kadınlığını yaparken Allah'tan sevabını bekleyeceksiniz ya da Allah'ın azabından korkacaksınız.

Eşler, çevrenin baskısından ya da 'eşinin hakkı' olduğundan değil, hakkı veren Allah olduğundan dikkatli davranacaklar. Yuvalarımızı bu seviyeye bir getirebilsek... Yani bir gün kadın, tartışmada kocasına dese ki: "Benim sana itaat ettiğimi kendinden bilme, ben Allah'tan hayâ ettiğim için ses çıkarmıyorum..." Hem eşini beş puan geride bırakır hem de Allah'ı destekçisi olarak yanında bulur. Ama hakkını kendisi 'söke söke' almaya çalışırsa erkek de 'vermez.' Erkek de kadından hakkını almaya çalıştığında kadın; topluma, kanuna, annesine sığınıyor ve cedel ile kavga eksik olmuyor. Hâlbuki bu yuva kurulurken Allah'ın adıyla kurulmuştu.

Mesela bir hanım, eşinin gömleğini ütülüyor. O arada içeri girdik: N'apıyorsunuz hanım efendi? "Gömlek ütülüyorum." Ütülemezsene? "Eşim çok titizdir, kızar." Yanlış. "Eşim gömlek giyecek ama Rabbim sevap verecek bana." Doğrusu budur.

Hadis-i şerifi hatırlıyorsunuz, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem, erkeğin hanımının ağzına latife olsun diye lokma koymasını sadaka sayıyor; kaldı ki sen bir poşet erzak götürüyorsun eve. Biz Afrika'ya erzak götürmeye sadaka diyoruz, Efendimiz ise eşlerin birbirine latifesini sadaka olarak görüyor.

Evdeki ahlakımız, Allah için bir ahlak olmalı. Hanımına nazik davranıyorum; Allah için. Eşime hürmet ediyorum; Rabbim böyle istiyor çünkü. Bu düzeye geldiğimizde şeytan, aramızda oturacağı bir koltuk bulamayacaktır.

Evdeki duruşunu 'evlendik gömleği ütöletiyoruz' diye gören, gömleği ütülenmeyince soluğu mahkemede alır; öyle bir evlilik bu kadardır. Düşük düzeyli bir anlayışla Arş'a kadar uzanan bir anlayış arasında fark vardır. Ahlakı göklerden gelen bir değer olarak kabul etmek gerekiyor.

Ailede de geçerli olmakla beraber, aile dışında mümin ahlakını iki çizgi üzerinde oturtacağız. Birincisi: Hak ihlali olmayacak; maddî-manevî. Borcu geç ödemek, ayağına basmak, dedikodu yapmak... İnsan olarak, onun bende kıyamet günü alacaklı olacağı herhangi bir şeyi yapmamak. İkincisi: Olabildiğimi kadar ileri düzeyde nezaketli, muhabbetli ve mütebessim olmak. Haklarını korumak ve nezaketle davranmak; bu iki çizgiyi çekmeliyiz.

Bir trafiğe şahit olmuştum; emin olun elle düzeltilebilecek kadar basit bir durumdu. Tam on sekiz dakika bekledik orada. Aracı olmak için indik. Adam beni sakallı görünce, "Hacı abi" dedi, "buna diyorum ki ahirete kul hakkıyla gitme, gel burada helalleşelim." Diğer adamı kastediyor. Ona dedim ki, ben hacı olabilirim ama trafik konusunda hakemlik yapacak kadar bilgi sahibi değilim, size başka bir kul hakkından söz edeyim: Şu ucunu göremediğiniz konvoyu bakın, bu insanlar sizin bu lüzumsuz tartışmanız yüzünden bekliyorlar. Diyelim ki siz ikiniz anlaştınız, bunca insanla nasıl anlaşacaksınız? Benim hastam veya acele bir durumum yok ama olanla nasıl helalleşeceksiniz? Arabanızı kenara bile çekmemişsiniz.

Ahlakın kul hakkını biz, genelde patron-işçi ilişkisi olarak düşünüyoruz. Ama işçilerin de birbirlerine hakları var. Mesela birisinin yaptığı iş için diğerinin de ceza ödemesi var. Yirmi gömlek çıkarılması gerekiyordu, birinin tembelliği yüzünden on sekiz tane çıkıyor ve patron da o iki gömleği işçilerin hepsinin maaşından kesiyor. Bir kişi cigara tütürdüğü ya da gereksiz yere çay içmeye gittiği için oluyorsa bu, kul hakkıdır. Biz zannediyoruz ki sadece oradan gömlek çalan için kul hakkı var, hep patrona karşı düşünüyoruz kul hakkını. Gelen müşteriye ilgisiz davranan işçi de kul hakkı işliyor.

Bir ahlak seferberliği yapmaktan söz edilebilir mi, neler söylenebilir bu konuda?

Kâğıt mendil kullanmakla ilgili bir şey değil ahlak. O belki de en son konu.

Bir; yalan, iki; gıybet, üç; dedikodu, dört; maddî haklar. Bu dört şey kaldırıldı mı ahlak kendiliğinden, kar kalkınca her yerin çiçeklenmesi gibi olacaktır. Yalan büyük bir engel. Yalan varken ahlak diye bir şey olmaz.

Söyledikleriniz dille ilgili şeyler...

Zaten dildir bütün mesele; kimsenin kimseye yumruk attığı yok. Polisin karışmadıklarına, gıybeteye-yalana olan ilgide mesele. Birbirimize itimadımızı sağladığımızda otomatik olarak emr-i bi'l-maruf yapacağız, birbirimize iyi örnek olacağız demektir.

